

Roman Czaja

„Atlas historyczny miast europejskich”

Historycy i urbaniści już na początku XX wieku dostrzegli konieczność wykorzystania w badaniach nad dziejami miast źródeł kartograficznych. Wzrost zainteresowania planami miast jako źródłami historycznymi przyczynił się do powstania w latach dwudziestych i trzydziestych różnych koncepcji edycji miejskich źródeł kartograficznych¹. Szczególnie intensywne prace nad inwentaryzacją i publikacją planów miast podjęto w Niemczech. Prace te, prowadzone niezależnie w różnych ośrodkach, nie doprowadziły jednak do stworzenia jednolitej, umożliwiającej badania porównawcze koncepcji wydawniczej².

Po 1945 roku inicjatywę opracowania jednolitej koncepcji „Atlasu historycznego miast europejskich” podjęła grupa historyków skupionych w powstałej w 1955 roku Międzynarodowej Komisji Historii Miast (Commission International pour l'Histoire des Villes). Na odbywającym się w 1965 roku w Wiedniu IX kongresie uznano edycję atlasu miast europejskich za jedno z trzech głównych, obok bibliografii i wydawnictwa źródłowego *Elenchus fontium historiae urbanae*, zamierzeń w skali ogólnoeuropejskiej³. Wstępne wyniki prac nad atlasami miast angielskich, holenderskich i niemieckich oraz koncepcję atlasu miast europejskich dyskutowano na dwóch kolejnych kongresach w 1966 roku w Warszawie i w 1967 roku w Engelbergu (Szwajcaria)⁴. Na XII kongresie odbywającym się w 1968 roku w Oxfordzie próbowano uzgodnić wspólne założenie do edycji atlasów narodowych. W tym celu powołano nawet czteroosobową komisję (M.D. Lobel, H. Stoob, A. Verhulst, J. Wolters), której zadaniem było opracowanie podstawowych założeń metodologicznych do edycji atlasu miast⁵. Dyskusja nad przygotowanymi do druku atlasami angielskimi, francuskimi oraz referat Heinza Stooba o atlasie miast niemieckich wykazały jednak istnienie rozbieżności w dwóch podstawowych sprawach: skali planu katastralnego (1:2 500 czy 1:5 000) oraz sposobu traktowania

¹ A. Meister, *25 Jahre Historische Kommission für die Provinz Westfalen 1896–1921*, „Westfalen”, H.11, 1921/1922, s. 65–84; P. J. Meier, *Der Grundriss der deutschen Stadt des Mittelalters in seiner Bedeutung als geschichtliche Quelle* [w:] *Altständisches Bürgertum III. Siedlungsgestalt und bauliches Gehäuse*, red. H. Stoob, Darmstadt 1989, s. 1–59; G. Wrede, *Bericht über die Arbeiten am Historischen Atlas von Westfalen*, „Westfalen”, H. 21, 1936, s. 45–47.

² *Niedersächsischer Städteatlas*, red. P. J. Meier, cz. 1–3, Leipzig–Wien 1922–1959; H.-K. Junk, *Der Westfälische Städteatlas* [w:] *Kartographie im Nordwesten. Festschrift zum 25-jährigen Bestehen des Ortsvereins Münster der Deutschen Gesellschaft für Kartographie*, red. K. Komp i in., Münster 1990 (za udostępnienie maszynopisu tego artykułu i za cenne informacje o edycji atlasów miast w Niemczech dziękuję Panu Dr. Heinz-K. Junkowi).

³ Sprawozdanie z kongresu zob. „Cahiers Bruxellois”, t. X, 1965, s. 274.

⁴ Tamże, t. XII, 1967, s. 85–96, głosy w dyskusji: M. D. Lobel (Anglia), J. C. Visser (Holandia); tamże, t. XIII, 1968, s. 225–232, głosy w dyskusji: M. D. Lobel, J. C. Visser, H. Stoob (Niemcy).

⁵ Tamże, t. XIV, 1969, s. 97–107, 143–145; H. Stoob, *The historic town atlas: problems and working methods* [w:] *The comparative history of urban origins in non-Roman Europe: Ireland, Wales, Denmark, Germany, Poland and Russia from the ninth to the thirteenth century*, red. H. B. Clarke, Dublin 1976.

materiału kartograficznego. Według koncepcji niemieckiej atlas powinien być przede wszystkim edycją źródłową, natomiast plany w atlasie angielskim są rekonstrukcją opartą na mapach i planach oryginalnych. Wątpliwości nie budził jednak cel tego przedsięwzięcia, które miało stworzyć materiał porównawczy do badań nad historią i urbanistyką miast europejskich. Podstawowym planem zawartym w atlasie powinien być plan katastralny uzupełniony o plany oraz mapy autorskie przedstawiające rozwój przestrzenny miasta i miasto na tle sieci osadniczej. Atlasy wydawane w poszczególnych państwach oprócz w miarę jednolitej formy graficznej i kartograficznej powinny zawierać również pewien wspólny kanon planów, który umożliwiłby badania porównawcze. Do kanonu zaliczono następujące plany:

- plan katastralny z epoki przedindustrialnej, w skali 1:2 500, z zaznaczonymi przy pomocy odpowiednich kolorów formami wykorzystania przestrzeni miejskiej, edycja tego planu powinna opierać się na przerysowaniu planów katastralnych, jedynym uzupełnieniem jest dodanie poziomicy oraz zmiana skali,

- współczesny plan miasta w skali 1:5 000,

- reprodukcja mapy z XIX wieku przedstawiającej miasto i okolice.

W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast rozpoczęto w kilku krajach wydawanie atlasów miast. Wydawcy atlasów narodowych dość dowolnie potraktowali jednak założenia przyjęte w 1968 roku, stąd poszczególne zeszyty poświęcone różnym miastom europejskim różnią się nie tylko formą, ale i zawartością. Przedstawiona niżej krótka charakterystyka wydanych już atlasów narodowych ma na celu podsumowanie dotychczasowego dorobku i zainicjowanie dyskusji nad „Atlasem historycznym miast polskich”.

„Atlas historyczny miast brytyjskich”⁶. Do tej pory ukazały się dwa tomy zawierające zeszyty poświęcone 12 miastom wysp brytyjskich. Poszczególne zeszyty składają się z obszernego wstępu historycznego, przedstawiającego historię miasta do końca XVIII wieku oraz z części kartograficznej, która zawiera następujący zestaw planów i map:

- mapa miasta i okolic w skali 1:250 000 z naniesioną siecią dróg w starożytności, średniowieczu i około 1800 roku. Mapa ta nie jest edycją źródłową, lecz została opracowana na podstawie bliżej nie określonych dziewiętnastowiecznych materiałów kartograficznych;
- plan miasta około 1800 roku w skali 1:2 500, z zaznaczonymi kolorami formami wykorzystania przestrzeni miejskiej; na plan ten naniesiono również najważniejsze elementy zabudowy średniowiecznej, ten sam plan wydano również w skali 1:5 000,
- na podstawie planu z około 1800 roku wykonano również kilka map autorskich w skali 1:5 000, przedstawiających rzeźbę terenu i sieć ulic, nazwy i sieć ulic w średniowieczu, podział miasta na parafie i okręgi wyborcze około 1800 roku.

W atlasie miast brytyjskich brak więc współczesnego planu miasta. Natomiast podstawowy plan w skali 1:2 500 nie może być traktowany jako edycja źródła, gdyż jest opartą na dziewiętnastowiecznych mapach rekonstrukcją planu miasta około 1800 r., zawierającą również informacje o zabudowie średniowiecznej.

„Atlas historyczny miast niemieckich”. Atlasy miast niemieckich wydawane są w trzech niezależnych seriach: „Atlas miast niemieckich”, „Atlas miast westfalskich” i „Atlas miast nadreńskich”⁷. Dwa pierwsze atlasy wydawane są według jednolitych założeń

⁶ *Historic towns, maps and plans of towns and cities in the British Isles, with historical commentaries, from the earliest times to circa 1800*, red. M. D. Lobel, cz. I, London 1969, cz. II, tamże 1975.

⁷ *Deutscher Städteatlas*, red. V. H. Stöob, Lieferung I–IV, Dortmund 1973, 1979, 1984, 1989 (45 miast); *Westfälischer Städteatlas*, red. tenże, Lieferung I–II, Dortmund 1975, 1985 (30 miast); w przygotowaniu trzecia seria: *Rheinischer Städteatlas*, red. V. E. Ennen, Bonn 1972 i nn., do 1990 roku ukazało się 47 zeszytów.

metodologicznych przedstawionych we wstępie do pierwszego zeszytu „Atlasu miast niemieckich”⁸. Kanon atlasu oprócz wstępu historycznego tworzą następujące plany i mapy:

- główny plan w skali 1 : 2 500 będący przerysowaną wersją dziewiętnastowiecznego planu katastralnego, plan ten jest traktowany jak edycja źródła, gdyż jedynym uzupełnieniem jest dodanie poziomicy i legendy. Zastosowane dla oznaczenia form wykorzystania przestrzeni miejskiej kolory stosowano również na mapach oryginalnych,
- współczesny plan miasta w wersji czarno-białej w skali 1 : 5 000,
- reprodukcja w skali 1 : 25 000 dziewiętnastowiecznej mapy przedstawiającej miasto i okolice,
- wykonany na kanwie planu katastralnego plan w skali 1 : 5 000 przedstawiający rozwój przestrzenny miasta w wersji czarno-białej.

Poza tym poszczególne zeszyty zawierają również reprodukcję najstarszej pieczęci miejskiej i najbardziej realistycznego widoku miasta. Głównym celem atlasu niemieckiego i westfalskiego jest więc edycja podstawowych źródeł kartograficznych. Ścisłe przestrzega się tu zasady nieingerowania w treść źródła i osobnego przedstawiania informacji autorskich.

Podstawowymi elementami części kartograficznej „Atlasu miast nadreńskich” jest krytyczna edycja planu katastralnego w skali 1 : 2 500, reprodukcja w skali 1 : 25 000 mapy z XIX wieku przedstawiającej miasto i okolice oraz współczesne zdjęcie lotnicze w skali 1 : 10 000. Oprócz kanonu poszczególne zeszyty zawierają reprodukcje starszych widoków i planów miasta⁹. W wymienionych trzech seriach wydawniczych obejmujących miasta niemieckie do 1990 roku wydano atlasy 127 miast. Zasięg geograficzny „Atlasu miast niemieckich” oparto na granicach państwa niemieckiego z 1937 roku, z tego też względu zawiera on także zeszyty poświęcone kilku miastom znajdującym się obecnie w granicach Rzeczypospolitej Polskiej (Kwidzyn, Kostrzyn, Ząbkowice Śl., Opole, Wrocław, Złotoryja) oraz Rosji i Litwy (Królewiec, Kłajpeda).

„Atlas historyczny miast austriackich”. Pierwsza seria atlasu zawierająca zeszyty poświęcone 4 miastom ukazała się w 1982 r. Do roku 1990 w trzech seriach wydano atlasy 18 miast. Wydawcą atlasu jest Wiener Stadt- und Landesarchiv oraz Ludwig Boltzmann Institut für Stadtgeschichtsforschung¹⁰. Zarówno forma jak i treść atlasu jest zbliżona do koncepcji niemieckiej. Oprócz komentarza historycznego część kartograficzną tworzą: traktowana jako wydawnictwo źródłowe edycja planu katastralnego w skali 1 : 2 500, współczesny plan miasta w skali 1 : 5 000, reprodukcja mapy z XIX w. w skali 1 : 25 000 przedstawiającej miasto i okolice, wykonany na kanwie mapy katastralnej plan w skali 1 : 5 000 ukazujący rozwój przestrzenny miasta oraz reprodukcja najstarszej pieczęci i najbardziej reprezentatywnego widoku miasta¹¹. W odróżnieniu od atlasu niemieckiego w atlasie austriackim wydawcy na podstawie źródeł archiwalnych korygują oczywiste błędy autorów map katastralnych. Dużą zaletą „Atlasu miast austriackich” jest zastosowanie kolorów na planie przedstawiającym rozwój przestrzenny, dzięki czemu jest on bardziej czytelny.

⁸ *Deutscher Städteatlas*, Lieferung I, Dortmund 1973; założenia metodologiczne atlasu westfalskiego zob. H.-K. Junk, op. cit.; tenże, *Zur edierenden Neuzeichnung einer Urkatasterkarte*, „Mitteilungsblatt des Arbeitskreises für Historische Kartographie”, H. 25, 1986, s. 4–11; tenże, *Katasteredition*, wstęp do *Deutscher Städteatlas*, red. V. H. Stoob, Lieferung IV, Dortmund 1989.

⁹ Założenia metodologiczne atlasu we wstępie Edith Ennen do pierwszego zeszytu, zob. *Rheinischer Städteatlas*, Lieferung I, nr 1, Bonn 1972.

¹⁰ *Österreichischer Städteatlas*, red. R. Banik-Schweitzer, F. Czeike, F. Opll, Lieferung I–III, Wien 1983–1988, na rok 1991 planowano wydanie czwartej serii z atlasami następnymi 7 miast.

¹¹ F. Opll, *Der Österreichischer Städteatlas. Ein Werkstattbericht*, „Nordost-Archiv. Zeitschrift für Kulturgeschichte und Landeskunde”. Jg 22, H. 97, 1989, s. 307–316.

„Atlas historyczny miast irlandzkich”. Wydawany od 1986 roku, do 1990 roku ukazały się cztery zeszyty¹². Podobnie jak w wypadku atlasów niemieckich i austriackich główną część atlasu irlandzkiego stanowi kolorowa edycja w skali 1:2 500 mapy katastralnej. Poza tym atlas zawiera reprodukcję mapy dziewiętnastowiecznej (skala 1:50 000) przedstawiającej miasto i okolice, współczesny plan w skali 1:5 000, reprodukcję najciekawszych widoków i planów miasta oraz dość obszerny komentarz historyczny. Atlas irlandzki jest więc jedynie wydawnictwem źródłowym i nie zawiera planów autorskich.

„Atlas historyczny miast francuskich”. Wprawdzie prace przygotowawcze nad edycją atlasu francuskiego referowano już w 1968 roku na kongresie Międzynarodowej Komisji Historii Miast w Oxfordzie, jednak pierwsze zeszyty ukazały się dopiero w 1982 roku. Do 1986 roku wydano atlasy poświęcone 24 miastom francuskim¹³. Wydawnictwo francuskie wyróżnia się bardzo skromną objętością, gdyż oprócz komentarza historycznego zawiera opracowany na podstawie mapy katastralnej plan miasta w skali 1:2 500. Nie jest to jednak edycja źródłowa, gdyż na planie tym zamieszczono również autorskie informacje dotyczące rozwoju przestrzennego miasta.

„Atlas historyczny miast niderlandzkich”. Do 1990 roku wydano 5 atlasów poświęconych Haarlem, Amersfoort, Zutphen i Kampen, Schoonhoven¹⁴. Atlas zawiera dość obszerną część opisową oraz następujące plany i mapy:

- mapa geofizyczna w skali 1:10 000,
- reprodukcja w skali 1:50 000 mapy przedstawiającej miasto i okolice,
- reprodukcja planu miasta Jacoba van Deventer, około 1560 r. w skali 1:5 000,
- plan podstawowy w skali 1:2 500, będący przerysowaną wersją planu katastralnego, załączono również kopie tego planu w skali 1:5 000,
- plany autorskie wykonane na podstawie edycji katastru, przedstawiające rozwój przestrzenny i podział na kwartały w średniowieczu.

Poza tym zamieszczono również liczne reprodukcje widoków i starych planów miasta. Atlas niderlandzki pełni więc głównie funkcję wydawnictwa źródłowego, wzbogaconego o kilka planów autorskich.

„Atlas historyczny miast włoskich”. Publikację atlasów miast włoskich rozpoczęto w 1986 roku. Do 1991 roku ukazało się 8 zeszytów¹⁵. Atlas włoski wyróżnia się atrakcyjną formą graficzną i większą niż w przypadku omówionych wyżej wydawnictw objętością. Jego celem jest prezentacja opartych na źródłach kartograficznych, archiwalnych i archeologicznych badań nad urbanistyką, rozwojem przestrzennym i socjotopografią miast. Natomiast w niewielkim stopniu spełnia on wymogi wydawnictwa źródłowego¹⁶. Atlas zawiera obszerny komentarz historyczny, wykaz źródeł i literatury oraz aneks źródłowy. Głównym elementem części kartograficznej jest plan miasta w skali 1:2 500 opracowany na podstawie kilku dziewiętnastowiecznych planów katastralnych. Plan ten zawiera informacje o układzie przestrzennym i urbanistycznym miasta od średniowiecza do czasów najnowszych. Poza tym w atlasie zamieszczono również mapę miasta i okolic, plany przedstawiające

¹² *Irish historic town atlas*, red. J. H. Andrews, A. Simms, Dublin 1986–1990.

¹³ *Atlas historique des villes de France*, red. Ch. Higounet, J. B. Marquette, Ph. Wolff, Paris 1982–1986.

¹⁴ *Historische Stedenatlas van Nederland*, red. G. van Herwijnen, C. van de Kieft, J. C. Visser, J. G. Wegner, Delft 1982–1986–1990.

¹⁵ *Atlante storico delle città italiane*, red. F. Bocchi, E. Guidoni, 1988–1991.

¹⁶ Założenia metodologiczne atlasu zob. F. Bocchi, E. Guidoni, *L'atlante storico delle città italiane*, „Storia della Città. Rivista Internazionale di Storia Urbana e Territoriale”, vol. 34–35, 1985, s. 178–180; E. Guidoni, *Tem. Notizie e prospettive dell'atlante storico delle città italiane*, „Storia della Città”, vol. 49, 1900, s. 3–4.

socjotopografię miasta i rozwój przestrzenny oraz bogaty wybór reprodukcji planów, map i zdjęć. Część materiałów związanych z przygotowaniem atlasu jest publikowana w poszczególnych rocznikach „Storia della citta”¹⁷.

„Atlas historyczny miast skandynawskich”. W 1973 roku powstał komitet redakcyjny atlasu miast skandynawskich. Na konferencji w Kopenhadze postanowiono wydać atlasy 15 miast (1 islandzki, 2 fińskie, 3 norweskie, 4 szwedzkie i 5 duńskich)¹⁸. Do roku 1990 ukazało się 7 zeszytów¹⁹. Wydawcy nie zdołali jednak uzgodnić wspólnych założeń metodycznych, gdyż treść poszczególnych zeszytów wykazuje duże różnice. Dwa pierwsze atlasy fińskie (wyd. Eino Juttikkala) wyróżniają się skromniejszą objętością. Poza wstępem zawierają kolorową reprodukcję planu katastralnego w skali 1:2 500 oraz 2 plany przedstawiające strukturę społeczną mieszkańców. Dopiero wydany w 1990 roku atlas miasta Kokkola-Gamlakarleby oprócz edycji planu katastralnego zawiera również bogaty wybór reprodukcji planów miejskich i szereg map autorskich przedstawiających strukturę społeczną mieszkańców²⁰. Według dość jednolitej koncepcji wydawane są atlasy miast duńskich, szwedzkich i islandzkich. Poza edycją w skali 1:2 500 planu katastralnego atlasy te zawierają również liczne reprodukcje innych planów miasta oraz mapę miasta i regionu w skali 1:200 000, plany przedstawiające rozwój przestrzenny i strukturę urbanistyczną. Dużą zaletą atlasów duńskiego, szwedzkiego i islandzkiego jest bardzo rozbudowana część poświęcona socjotopografii miasta.

* * *

Do roku 1990 w ramach zainicjowanego przez Międzynarodową Komisję Historii Miast projektu wydano atlasy historyczne 206 miast europejskich²¹. Mimo przyjęcia w 1968 roku pewnych wspólnych założeń metodologicznych, wydawcy poszczególnych serii stosują jednak różne rozwiązania. Niejednolita forma i różnorodna treść wydanych już atlasów sprawiają, iż podstawowy cel edycji, jakim było stworzenie szerokiej bazy materiałowej do studiów w skali ogólnoeuropejskiej, nie jest w pełni realizowany²². Podstawowa rozbieżność polega na różnym rozumieniu funkcji atlasu. Celem wydawców atlasów niemieckich, niderlandzkich, austriackich, irlandzkich i skandynawskich jest wydanie źródeł kartograficznych. W związku z tą zasadą ingerencja edytora ogranicza się jedynie do przerysowania mapy katastralnej. Jest przestrzegane ściśle rozgraniczenie materiału źródłowego od map autorskich. Według wydawców atlasów angielskich, włoskich i francuskich materiał kartograficzny (oparty bądź na oryginalnej mapie, bądź będący kompilacją różnych źródeł kartograficznych) jest jedynie podstawą do przedstawiania wyników badań nad urbanistyką, topografią i strukturą społeczną miasta. Obie koncepcje mają wady i zalety. Edycja o charakterze źródłowym, bez niezbędnego komentarza i przedstawienia stanu badań znacznie utrudnia studia porównawcze. Z drugiej strony poważną przeszkodą w takich badaniach jest niemożliwość rozróżnienia między oryginalnym materiałem kartograficznym a rekonstrukcją będącą dziełem wydawców.

¹⁷ Na przykład prace nad katastem Carpi z 1472 r., *Informativa e storia urbana. Il catasto di Carpi del 1472 analizzato con il computer*, „Storia della Citta”, vol. 30, 1985.

¹⁸ L. B. Wik, Th. Hall, *Urban history atlases: A survey of recent publications*, „Urban History Yearbook”, 1981, s. 66–75.

¹⁹ *Scandinavian atlas of historic towns*, Odense 1977–1990: Turku-Abo, Borga-Parvoo (1977), Ribe, Uppsala (1983), Stege (1987), Reykjavik (1988), Kokkola-Gamlakarleby (1990).

²⁰ *Kokkola-Gamlakarleby*, red. E. Juttikkala, M. Hietala, *Scandinavian atlas of historic towns*, New Series, No. 1, Odense 1990.

²¹ W trakcie przygotowania artykułu do druku ukazał się atlas historyczny miast belgijskich, *Atlas historique des villes de Belgique* zawierający pierwszy zeszyt poświęcony Lièvre. Za cenne informacje o najnowszych wydawnictwach z omawianej serii serdecznie dziękuję prof. dr hab. Antoniemu Czacharowskiemu.

²² L. B. Wik, Th. Hall, op. cit., s. 71.

Znaczne różnice występują również w zakresie formatu map i skali. Większość planów katastralnych publikowana jest w skali 1:2500, jednak mapy dodatkowe wydawane są w sposób bardzo różnorodny, np. skala mapy przedstawiającej miasto i okolice waha się od 1:25000 do 1:200000. Nie wszystkie atlasy zawierają również współczesny plan miasta. Różna jest też objętość atlasu, atlas francuski zawiera tylko jeden plan, a atlas włoski i skandynawski kilkanaście.

„Atlas historyczny miast polskich”. W Polsce podobnie jak w innych krajach europejskich również już w latach dwudziestych podjęto inicjatywę inwentaryzacji i edycji planów miejskich²³. W okresie powojennym rolę źródeł kartograficznych w badaniach historyczno-urbanistycznych dyskutowano na odbytej w Nieborowie w 1950 r. „Krajowej naradzie historyków i urbanistów w sprawie badań nad historią budowy miast polskich”²⁴. W dyskusji nad referatami W. Trzebińskiego i Z. Bienieckiego główny nacisk położono na sposoby inwentaryzacji i reprodukcji planów miejskich²⁵. W ramach podjętej przez Instytut Urbanistyki i Architektury akcji inwentaryzacyjnej rozpoczęto wydawanie serii „Ilustrowany katalog źródeł kartograficznych do historii budowy miast polskich”. Do roku 1962 ukazało się 7 zeszytów. Prowadzone od lat pięćdziesiątych prace nad kartografią miejską zaowocowały wieloma opracowaniami i inwentarzami planów miast²⁶. W ostatnich latach prace nad inwentaryzacją planów miejskich podjął Zespół Historii Kartografii działający przy Instytucie Historii Nauki, Oświaty i Techniki PAN. Celem zespołu jest publikacja katalogu planów miast w zbiorach polskich²⁷.

Mimo bardzo zaawansowanych prac inwentaryzacyjnych źródeł kartograficznych inicjatywa Międzynarodowej Komisji Historii Miast, w której pracach aktywnie uczestniczą również historycy polscy, nie została jeszcze podjęta w naszym kraju. Z pewnością zaś atlas historyczny miast polskich stanowić powinien niezbędną część ogólnoeuropejskiego przedsięwzięcia. Zarówno stan badań nad urbanistyką i historią miast na ziemiach polskich oraz bogata dokumentacja kartograficzna skłaniają do podjęcia prac nad polską edycją atlasu historycznego miast. W 1990 roku w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu rozpoczęto pod kierunkiem prof. dr. hab. Antoniego Czacharowskiego prace przygotowawcze nad „Atlasem historycznym Elbląga”. W toku prac przygotowano również nawiązujący do inicjatywy Międzynarodowej Komisji Historii Miast projekt koncepcji „Atlasu historycznego miast polskich”. Do 1993 roku w ramach środków przyznanych przez Komitet Badań Naukowych planowana jest publikacja atlasów Elbląga, Torunia i Chełmna.

Wykorzystując dotychczasowe doświadczenia wydawców atlasów miast europejskich przyjęto założenie, iż podstawowym celem atlasu będzie publikacja źródeł kartograficznych. Najważniejszym elementem „Atlasu historycznego miast polskich” powinna być edycja planu dziewiętnastowiecznego opartego na ścisłych pomiarach. Dla miast dawnych zaborów pruskiego i austriackiego będą to plany katastralne, zaś dla miast zaboru rosyjskiego plany pomiarowe wykonane w dobie Królestwa Kongresowego na zlecenie Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych²⁸. Plany katastralne wykonywane były w różnych skalach (od 1:500

²³ Ł. Charewiczowa, *Znaczenie badań planów miast dla ich historii* [w:] *Pamiętnik V Zjazdu Historyków Polskich w Warszawie*, Lwów 1930, s. 1–11.

²⁴ Sprawozdanie z narady zob. „Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury”, 1951, zesz. 2, s. 49 nn.

²⁵ W. Trzebiński, *Potrzeby w zakresie inwentaryzacji źródeł kartograficznych do historii budowy miast polskich*, tamże, s. 27–29; Z. Bieniecki, *Źródła ikonograficzne do historii budowy miast polskich i zagadnienie ich inwentaryzacji*, tamże, s. 31–48.

²⁶ Zob. U. Puckalanka, W. Wernerowa, *Piśmiennictwo o dawnych planach miast polskich (materiały do bibliografii)* [w:] *Z dziejów kartografii*, t. III, red. J. Janczak, A. Tomczak, Warszawa 1984, s. 219–275.

²⁷ O pracach zespołu pisze A. Tomczak w *Przedmowie do Z dziejów kartografii*, t. III, s. 7–13.

²⁸ W. Trzebiński, op. cit., s. 27; Z. Wzorek, *Galicyskie plany katastralne*, „Prace Instytutu Urbanistyki

do 1:5000), stąd konieczność ich przerysowania i sprowadzenia do stosowanej przez wydawców innych atlasów europejskich wspólnej skali 1:2500. Na plany naniesione zostaną również kolorowe oznaczenia kategorii budynków i gruntów. Do stałego kanonu należy również zaliczyć współczesny plan miasta w skali 1:5000 oraz reprodukcję współczesnej planowi katastralnemu mapy przedstawiającej miasto i okolicę w skali 1:25000. Część źródłowa atlasu powinna również zawierać reprodukcje kilku najwartościowszych widoków i planów miasta, obrazujących przemiany urbanistyczne i przestrzenne od XVI do XVIII wieku. Ważnym uzupełnieniem, pozwalającym na lepszą interpretację materiału kartograficznego, będą, zdaniem autorów koncepcji „Atlasu historycznego miast polskich”, plany autorskie wykonane na kanwie planu katastralnego. Do najważniejszych należy zaliczyć plan w skali 1:5000, ilustrujący rozwój przestrzenny miasta (w wersji kolorowej), a także inne plany przedstawiające wyniki badań archeologicznych, urbanistycznych i socjotopograficznych. Należy jednak podkreślić, że do podstawowego kanonu zaliczamy jedynie plan dotyczący rozwoju przestrzennego, inne plany autorskie mogą być załączane odpowiednio do stanu badań. Wprowadzeniem do części kartograficznej będzie wstęp historyczny przedstawiający zarys historii miasta, ze szczególnym uwzględnieniem rozwoju przestrzennego oraz wykaz najważniejszych źródeł i literatury. Ze względu na specyfikę źródeł stanowiących podstawę wydania głównego planu w skali 1:2500 wydaje się celowy podział terytorialny „Atlasu historycznego miast polskich” na trzy strefy: 1) ziemie zachodnie i północne, a więc zasięg katastru pruskiego, 2) miasta objęte katastem austriackim, 3) ziemie dawnego zaboru rosyjskiego. Tak szeroko zakrojony plan wymaga udziału wielu ośrodków i rozciągnięcia badań na wiele lat. Zespół toruński w chwili obecnej pracuje nad edycją atlasów dawnych miast pruskich. W przyszłości wraz z ośrodkami i osobami współpracującymi z Toruniem pragniemy uwzględnić w naszych pracach również inne miasta objęte katastem pruskim. Realizacja tego zadania będzie możliwa jedynie przy wsparciu finansowym Komitetu Badań Naukowych. Patronat nad edycją atlasów historycznych miast europejskich sprawuje Międzynarodowa Komisja Historii Miast, a nad „Atlasem historycznym miast polskich” Komisja Historii Miast przy Komitecie Nauk Historycznych PAN.

Adres Autora:

Dr Roman Czaja

Instytut Historii i Archiwistyki UMK

pl. Teatralny 2a

87-100 Toruń

---

i Architektury”, 1951, zesz 2, s. 87–91; J. Stoksikówna, *Galicyjski kataster gruntowy. Jego geneza, dzieje i spuścizna aktowa*, „Archeion”, t. LXIII, 1975, s. 165–188; Anna Pawłowska-Wielgus, *Mapy katastralne w archiwach państwowych w Polsce*, tamże, t. LXVII, 1979, s. 334–337.